

Universitetet
i Stavanger

Jager, B. (2007) Friendly fire: luftkrigen sett gjennom skandinaviske korrespondenters øyne. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 24(4), pp. 421-429

Lenke til publisert versjon:

http://www.idunn.no/ts/nnt/2007/04/rapport_-_friendly_fire_luftkrigen_sett_gjennom_skandinaviske_korrespondent?highlight=#highlight

(Det kan være restriksjoner på tilgang)

UiS Brage

<http://brage.bibsys.no/uis/>

Denne artikkelen er gjort tilgjengelig i henhold til utgivers retningslinjer.

Det er forfatterens siste upubliserte versjon av artikkelen etter fagfelleevaluering, såkalt postprint.

Dersom du skal sitere artikkelen anbefales det å bruke den publiserte versjonen

Friendly fire: luftkrigen sett gjennom skandinaviske korrespondenters øyne

av Benedikt Jager

I 2005 var det 60 år siden andre verdenskrig tok slutt, og skildringene av Den røde armés erobring av Berlin nådde et stort publikum i Norge gjennom filmen *Der Untergang*. Medie-oppmerksomheten omkring bøker som f.eks. *En kvinne i Berlin. Dagboknotater fra 20. april til 22. juni 1945*, eller Uwe Timms *For eksempel min bror*, viser at historien om nasjonalsosialismen og dens fall fremdeles beveger mennesker. Disse eksemplene føyer seg inn i en lang rekke bøker og dokumenter som i tysk sammenheng gjerne blir kalt *Vergangenheitsbewältigung* (oppgjør med fortiden). Dette oppgjøret, som begynte i midten av 1960-årene med Auschwitz-prosessene i Frankfurt og diskusjonene om foreldelsesfrist for mord, har etter gjenforeningen blitt aktualisert idet nye temaer har kommet opp som inntil da tilsynelatende hadde vært tabuisert. I lang tid hadde man fokusert på forbrytelsene utført i nasjonalsosialismens navn; nå begynte man også å ta inn over seg den tyske sivilbefolkningens lidelser under krigen. Særlig den allierte luftkrigen og tvangsflyttingen av tyskere fra de tidligere tyske østområdene var, og er fortsatt, kontroversielle temaer.¹

Luftkrigen kom i sentrum for den offentlige interessen dels ved litterære gjenoppgivelser som Gert Ledigs *Vergeltung* ([1956] 1999) og dels ved utgivelsen av den første omfattende militærhistoriske studien, Jörg Friedrichs *Der Brand* (2002). Da *Bildzeitung* i Hamburg begynte å offentliggjøre utdrag av Friedrichs omfattende studie, fryktet mange at utvidelsen av temakatalogen i sjangeren «oppgjør med fortiden» kunne bli misbrukt av revisjonister. Mange mente at man nå så en uheldig vridning i den kollektive resepsjonen av krigen; erkjennelsen av skyld og Tysklands rolle som overgriper var i ferd med å gli over i en ny offerrolle. Den dominerende oppfatning var ikke lenger at tyskerne hadde vært aggressive krigførere, men snarere at de hadde lidd seg gjennom krigen.

På bakgrunn av dette er det av stor interesse at det foreligger dokumenter fra tidsvitner som har en annen nasjonal tilhørighet enn den tyske.² Disse dokumentene belyser de alliertes luftkrig fra en vinkel som ikke er heftet med det tyske skyldspørsmålet. Gjennom hele den andre verdenskrig oppholdt skandinaviske journalister seg i Berlin. Herfra sendte de reportasjer til sine aviser, og etter at de kom tilbake til sine hjemland, utga nesten samtlige erindringsbøker fra sin tid i Berlin. Når det gjelder fremstillingen av den engelske og amerikanske «teppebombingen», er dansken Jacob Kronikas erindringsbok – *Berlins Undergang* (1946) – og spesielt dagboken til Aftenpostens korrespondent Theo Findahl – *Undergang. Berlin 1939–1945* (1945) – svært informative. Begge opplevde krigens avslutning og befrielsen av Berlin, og i konfrontasjon med Den røde armé ble de stilt overfor problemet med å bevise at de var utenlandske statsborgere, og dertil at de ikke var nasjonalsosialistiske kollaboratører:

Flere russiske Officerer har uttalt deres store Forundring over, at der i det hele taget endnu findes et fungerende dansk Gesandtskap i Hitler-Krigens Berlin. Fremmede Diplomater og Journalister, der under hele Krigen har oppholdt sig i Tyskland, maa efter deres Mening aktivt have understøttet Hitler!³

For både Kronika og Findahl gikk hjemreisen via Moskva, hvor de måtte gjennomgå flere måneder med avhør i en «interneringsleir». Mistanken om at de av korrespondentene som hadde holdt ut i Berlin helt til siste slutt måtte ha hatt en tettere tilknytning til det nasjonalsosialistiske regimet enn de andre, kan nok ha gitt de tekstene som kom ut kort tid -etter krigen et apologetisk tilsnitt. Ved første øyekast er det knapt mulig å spore forsøk på rettferdiggjøring overfor korrespondentenes hjemmepublikum i disse tekstene, men andre tekster fra etterkrigstiden vitner om en tysk-fiendtlig stemning i hjemlandet som vi må anta at det har vært vanskelig for disse Berlin-korrespondentene å gå i møte. Den norske forfatteren Odd Eidem, som våren 1947 reiste gjennom Tyskland og

offentliggjorde sine reiseskildringer i Verdens Gang, forteller eksempelvis om et leserbrev som han fikk fra Norge:

Det kom et brev, uten underskrift: «Det er svært så travelt De har det med å skrive om Tyskland – Tyskland – Tyskland. Skal vi synes synd om dem? Er det – det De vil? La oss heller nyte noen foto fra ruinbyen.»⁴

Det fremmede blikket kan selvsagt ikke løsrives fra hjemlandets kulturelle kontekst. Disse tidsvitnene er altså ikke nødvendigvis mer objektive enn de tyske, men de tilbyr et annet erkjennelsespotensial.

Luftkrig og litteratur

Det alternative perspektivet på luftkrigen som Kronikas og spesielt Findahls vitnesbyrd gir, kan profileres mot en diskusjon som i de senere år har vært ført i Tyskland. Diskusjonen ble innledet med en forelesningsrekke ved germanisten og forfatteren W.G. Sebald, som senere ble gitt ut i bokform. Hans hovedtese er at man i et forsøk på å fortrenge fortiden og på denne måten frigjøre energi til gjenoppbyggingen, har tabuisert bombekrigen i Tyskland.⁵ Denne tesen kan selvsagt ikke uten videre overføres på observasjoner som inngår i kulturelle kontekster der skyldspørsmålet ikke er like akutt som i Den tyske forbundsrepublikken. Likevel burde Sebalds spørsmål om hvorvidt det er mulig å fremstille en så rystende erfaring som luftkrigen, også kunne være en fruktbar tilnærming til tekstene som er utvalgt her.

Sebald utleser forskjellige karakteristika ved «bombeprosa» som alle underbygger hans grunntese om den fullstendige fortrenningen. Dette viser han mest poengtert ved å påpeke det formelaktige i de tekstene han har undersøkt:

Talemåten «På den fryktelige dag da vår vakre by ble jevnet med jorden», [...] er i virkeligheten ikke annet enn en gest som holder erindringen på avstand.⁶

Frasene tjener som dekkformuleringer som navngir noe uten å tilskynde de konkrete erindringene om dette. Ved de beretningene som gjør det mulig å trenge igjennom dekkformuleringene derimot, hefter det «[...] som regel noe diskontinuerlig, en egenartet erratisk kvalitet, som er så uforenlig med den normale erindringsinstansen at den lett gir inntrykk av oppfinnsomhet og kolportasje.»⁷ Bombene har altså ikke bare lagt det fysiske og psykiske grunnlaget i grus, men også selve muligheten for narrasjon.

Sebalds argumentasjon fører inn i paradokset: tilbakefallet til det formelaktige og stereotype blir – som negasjon – en mer autentisk beskrivelse,⁸ i og med at den gjenspeiler begivenhetenes ubegripelighet. Samtidig forekommer videreføringen av normalspråket ham suspekt:

Det at normalspråket i de fleste øyenvitneskildringene videreføres tilsynelatende uten å ha tatt skade av de rystende erfaringene, levner tvil om autentisiteten i dem.⁹

Etter min mening er det problematiske ved Sebalds forelesninger at han refererer til uforenlige kategorier. På den ene siden forankrer han bombekrigen i historisk komplekse sammenhenger. På den andre siden henviser han til det opphøyde eller sublime. Det sublime er noe som overstiger både menneskets erkjennelsesapparat og dets kroppslige eksistens; det er ufattelig og dermed ubeskrivelig. Ordet sublim er avledet av det latinske ordet for grense – «limes», og betegner noe som overskrider alle grenser, noe som er prinsipielt umulig å fatte. Opplevelsen av det sublime kan ikke settes inn i en historisk kontinuitet. Gjennom innskrivningen av vitneberetningene i det sublimes topos, står således den historiske forankringen i fare for å bli overbelyst.

I undersøkelsen av de skandinaviske korrespondentenes beretninger vil det være av interesse å se hvilke kommunikasjonsrestriksjoner som ligger i selve temaet luftkrig, dvs. hvorvidt Sebalds tese om at luftkrigen i siste instans er ukommuniserbar kan bekreftes.

Eksterritorialitet

I utenlandske korrespondenters retrospektive beskrivelser av bombekrigen, finnes ikke den byrde av skyld som er til stede hos de tyske iakttakere. Deres iakttakerposisjon blir bestemt av andre faktorer enn relasjonen gjerningsmann-offer. Kronikas og Findahls teks-ter er snarere fundert i forfatterens spesielle observatørstatus i handlingssekvenser som har en fellesnevner i begrepet *eksterritorialitet*. Både det danske gesandtskap og den danske bunkeren i Tiergarten var etter internasjonal rett en del av det danske statsterritorium. Selv om de i likhet med sine naboer i området ble utsatt for «teppebombing», hadde det noen reelle fordeler å bli tilkjent denne statusen, fordeler som det ikke var noen selvfølge at man fikk beholde og som til tider måtte kjempes for:

Om Eftermiddagen faar vi et haardt Arbejde i selve Legations-Bygningen. Hidtil har den tyske Værnemagt respekteret Husets Eksterritorialitet. Dermed synes det nu at være Slut. [...] De som Officer maa jo da vide, at en ikke-krigførende Magts Gesandtskab ikke kan benyttes til militære Krigshandlinger, protesterer vi. [...] OKW udtaler nogle faa Minutter senere pr. Telefon, at tysk Militær intet som helst har at søge paa Gesandtskabets Grund. [...] De to Herrer maa luske af med deres 6 Soldater.¹⁰

Også Findahl, som opplevde de siste krigs-dagene i Dahlem, forsvarte under henvisning til svensk nøytralitet villaen han bodde i mot både tyske¹¹ og russiske tropper.¹² Journalistene nøt altså ikke ubetydelige fordeler; blant annet betød eksterritorialiteten at de hadde bedre bunkere, selv om de selvsagt ikke var hevet over totalsituasjonen. I motsetning til resten av Berlins innbyggere kunne de iakttatt situasjonen både utenfra og innenfra. De befant seg både i Berlin og utenfor Berlin på samme tid. I likhet med den tyske sivilbefolkningen opplevde de luftkrigen og befrielsen gjennom Den røde armé som eksistensielt truende. Dette perspektivet var imidlertid gjennomkorset av det eksterritoriale blikket som historisk og politisk forbandt dem med nasjonalsosialismens offer. I de utenlandske korrespondentenes vitneberetninger forenes således offerperspektivets skarphet med innsiderens åstedserfaring.

Heterogeniteten i iakttakerposisjonen forsterkes hos Kronika også gjennom særegenhetene i hans egen biografi:

I Dag har jeg meddelt Rigsregeringens Presseafdeling, at jeg anser mit tyske Statsborgerskab som annulleret. Der er ingen Opgaver mere for den danske Folkegruppens Talsmand i Berlin [...] Det lyder ingen Indvendinger fra tysk Side. Tværtimod. Reaktionen er fuld Forstaaelse. Jeg faar udleveret en ny Legitimation, i hvilken der staar «dänischer Staatsbürger» [...] i Stedet for som hidtil, «Volksdäne» [...].¹³

Han tilhørte som tysk statsborger den danske minoriteten i Schleswig, og hadde allerede ut fra denne kjensgjerningen et dobbeltblikk.

Kolliderende kontekster

Den iakttagerposisjonen som er beskrevet ovenfor er ikke gjennomgående merkbar, tvert imot er også den berørt av det utsigeliges topos. Umuligheten av å beskrive kan hos Findahl bl.a. avleses i det at erindringen allerede i 1945 blir uklar:

Etter at «area bombing» var satt i system, ble alle flyangrep mer eller mindre redselsfulle for sivilbefolkningen. I erindringen kjeder de seg sammen til et eneste mareritt, jeg kan ikke huske det ene fra det annet og må ty til dagboken for å gjenopplive enkeltheter.¹⁴

Svensken Arvid Fredborg motsier dessuten uttrykkelig tesen om at outsiderne skulle ha en nøytral posisjon, idet han beskriver den eksistensielle trusselen som noe som utvisker alle forskjeller: «I farans stund äro invånarna i ett skyddrum icke längre nazister eller anti-nazister utan människor.»¹⁵

Den eksistensielle situasjonen der forskjeller utviskes, blir gjerne aktualisert gjennom henvisningen til tidløse forklaringsmønstre. Både Findahl og Kronika fremstår i sine tekster som troende kristne, med hyppige henvisninger til Bibelen. Kronika viser flere ganger, riktignok forholdsvis summarisk, til Apokalypsen, mens de bibelske referansene er enda tydeligere hos Findahl, gjennom bruk av bibelsiter og bibelske sammenligninger. Således blir Berlin hos Findahl flere ganger sammenlignet med Ninive¹⁶ og i lange passasjer i boken kalt Anti-Jerusalem. For å understreke hendelsenes mytiske dimensjon og tilbakefallet til voldspregede urtider, nærmer språkbruken i disse passasjene seg språket i Det gamle testamente:

Anti-Jerusalem har vært hovmodig i sitt hjerte og trodd seg selv trygg og uangrikelig, dypt inne i citadellet av Festningen Europa, beskyttet av Riksmarsjallens uovervinnelige og uforlignelige luftarmadaer. Da så – sent omsider – Atlanterhavsrikens krigsfly seilte fram i tettere og tettere skarer og la sine flammende bombetepper over større og større deler av byen, var det for sent å redde skattene og rikdommene – hvor skulle man vel få lastebilene, bensinen og arbeidskreftene fra.¹⁷

Interessant i dette sitatet er først og fremst den språklige uensartetheten. Det anslås et bibelsk, arkaisk tonefall som imidlertid munner ut i en helt nøktern refleksjon omkring praktiske problemer som gjennom den siste tankestreken igjen blir skilt fra det som er blitt sagt tidligere. For meg synes det som om denne forskyvningen, snarere enn å betegne en stilistisk mangel hos Findahl, kan betraktes som en følge av at bombekrigen blir relatert til ulike referansesystemer – et mytisk og et historisk.

Den bibelske og mytiske kontekstualiseringen blir altså en måte å nærme seg de rystende hendelsene på. Byen Berlin blir eksempelvis sett i en forlengelse av linjen av store ødelagte byer som Kartago, Pompeii, Rom.¹⁸ Bombene regner over rettferdige som urettferdige,¹⁹ og berlinernes skjebne blir omskrevet med den klassiske gravferdsformelen: «'Til støv skal du vorde' – sannelig har vår tids vidundertechnik satt farten opp i denne prosess, som etter naturens orden skulle foregå langsomt og gradvis.»²⁰ Enda en gang tankestreken, som er så karakteristisk for Findahl, og som gjerne markerer et skifte av kontekst i refleksjonene omkring bombekrigen. Den bibelsk-mytiske konteksten blir stadig krysset av henvisninger som ikke akkurat gjelder det tidløse, evige i hendelsene, men som snarere forankrer dem i den spesielle historiske konteksten.

Men selv i bibelsitatene fremstår etter min mening den konkrete historiske erfaring glimtvis:

I luftkrigen sådde Tyskland vind og høstet en storm som ble verre enn noe menneske kunne drømme om, en storm som lik et annet Herrens uvær bruste fram over rettferdige og urettferdige, sivile og militære, uten persons anseelse.²¹

Dette sitatet finner man i innledningsdelen til kapitlet «Under bombeteppet», som nest etter beskrivelsen av Den røde armés erobring er bokens lengste kapittel. Forut for dette, og nærmest som et preludium til beskrivelsen av bombekrigen, er et kapittel om gjengjeldelsesvåpenet V1. Allerede bruddet med kronologien som plasseringen av dette kapitlet representerer, ettersom V1 inngår i luftkrigens senere fase, gjør det tydelig at Findahl er interessert i en klargjøring av årsak og virkning. Annerledes sagt: kapitlet om V1 får funksjonen av å rettferdiggjøre de voldsomme allierte angrepene. Hvis Tyskland ikke hadde opplevd en slik påkjønning, hadde dets krigsherrer vært i stand til å

produsere masseødeleggelsesvåpen. V1 er så å si Findahls «smoking gun», men i motsetning til Colin Powells, var den reell. Dette støttes også av at dette komplekset ikke er integrert i det lange kapitlet om bombekrigen, noe som saklig sett ikke ville ha ført til et brudd i fremstillingen. I tekstkronologien skjer «såingen» i kapitlet «V1», noe som tydeliggjør at såing og høsting hos Findahl ikke gjennomgående er noe som befinner seg i en transcendentale sfære som er unndratt menneskelige ansvarsforhold. Det dreier seg ikke om en uforklarlig straff fra gudene, men om en konsekvens av politiske handlinger.

Etter kapitlet «Under bombeteppet» følger tre kortere kapitler – «Fra Stor-Berlin til -Lille-Berlin», «Kurfürstendamm» og «Tragi--komikk i Tiergarten» – i denne sammenhengen får den siste delen en lignende funksjon som kapitlet «V1», noe som antyder en innramming av begivenhetene. Scenen som er beskrevet her, finnes i en strammere form også i Kronikas bok. De to korrespondentene, som for øvrig var nære venner, «flanerer» i sine tekster gjennom Siegesallee (seiersalleen) med skulpturparken som ble anlagt av Wilhelm II og senere omplassert av nasjonalsosialistene. Skulpturparken, som i dag ikke lenger eksisterer i sin helhet, fremstilte hohenzollernes historie fra Albert der Bär fram til Wilhelm I. Nasjonalsosialistene hadde tilføyd to drabanter og to ørner til hver av hovedfigurene. For Kronika blir den istykkerbombede «via triumfal» til en liten allegori over den tyske historie:

Siegesallee fortæller paa en tankevækkende Maade en hel Del om Tysklands historie. [...] Løfter den første Hohenzoller Krucifikset op over Beskueren, saa presenterer den sidste i Rækken Krigens Udstyr og ikke andet: Pikkelhue, Sværd, Kikkert, Feltkappe.²²

Militariseringen av det tyske samfunnet finner for Kronika sitt høyde- og slutt punkt i nasjonalsosialismen, og han ser derfor en direkte forbindelse mellom Preussen og Det tredje rike: «Det er denne preussiske Sækularisering, der i en logisk Udvikling har ført Linjen op til Hagekorset.»²³

Hans norske kollega gir uttrykk for lignende oppfatninger, som forankrer bombekrigen i et lengre tidskontinuum og dermed – riktignok svært knapt – setter den inn i en historisk sammenheng. Hos Findahl må beskrivelsen av de historiske utviklingslinjene modifiseres enda en gang; igjen bruker han tankestreken for å markere overgangen til en ny kontekst. Det første, lengre avsnittet beskriver ødeleggelsene av skulpturparken i et galgenhumoristisk perspektiv: «Det er som en slags offenbachiade over Olympen, men også en hånlatter over krigens vanvid.»²⁴ Passasjer som dette, der latteren over menneskets forfengelighet står sentralt, lar seg forstå i lys av allmenne vanitasforestillinger. Tankestrekens funksjon, som ellers ofte antyder en overgang til en annen referanseramme hos Findahl, blir i dette kapitlet overtatt av blanklinjen. Etter blanklinjen setter Findahl menneskets eksistensielle forhold til døden i en historisk ramme. En slik kontekstualisering ser han også ut til å kreve av den tyske befolkningen: «Merkelig hvordan bombelarmen får folk her til å glemme alt annet – Gomel, Kiev, Vitebsk – men hvor lenge?»²⁵ Bynavnene Gomel, Kiev og Vitebsk, som står for de tyske troppenes grusomheter på østfronten, danner motstykkene til triaden Kartago, Pompeii og Rom i Findahls ambivalente kontekstualisering av bombekrigen.

Glidende iakttakelse

Hvis man igjen vender oppmerksomheten mot iaktakerposisjonen, får vi bekreftet den heterogeniteten som vi observerte i avsnittet over om eksterritorialitet. De skandinaviske korrespondentenes tekster som utførlig tematiserer bombekrigen, er ikke affisert av fenomenet «friendly fire» (å bli beskutt av sine egne), og fordømmende utbrudd om de fremtidige befriere, slik som Friedrich beskriver på grunnlag av bombardementet over franske byer,²⁶ mangler fullstendig. Ulike kontekstualiseringer kommer igjen tydeligst til syne hos Findahl. Den relativt nøkterne betraktningen av begivenhetene står i sammenheng med den journalistiske objektivitetsetos. Den 25. november 1943 noterer Findahl i bunkeren på Hotel Kaiserhof:

Jeg sier til meg selv: Husk nå på ditt journalistarbeid, husk du skylder dine lesere å iakttå så godt du formår og skrive ned presis det du ser og hører ... Jeg tar blokk og blyant fram. Sannelig et magert stoff for sinnsopprivende skildringer. Nervøsitet? Nei, alle later til å være bergfast sikre på at bunkeren

holder ... Noen småsover, andre leser aviser, enkelte spør med stor iver etter kaffe, en mann får ikke rist eller ro før noen kan si ham hvor man kan *røke*. Dypt alvor med døden som bakgrunn? Jeg kan ikke vite det. Det virker ikke slik.²⁷

Findahl forlanger altså av seg selv å beskrive så nøyaktig som mulig for å tilstrebe eksteritorialitetsidealet. Det blir likevel snart tydelig at han ikke kan fastholde denne iaktakerposisjonen. På grunnlag av de bisarre ryktene om brennende liktog som uten stopp raser gjennom Berliner Ring, eller de makabre hendelsene i Zoo som minner ham om Edgar Allan Poe, reflekterer han allerede i neste dagboksnotat på nytt over sin skrivning: «Er virkelig kunsten å lage kvikk underholdende passiar ut av alle ting kjernen i journalistikk også i disse apokalyptiske dager? 'Et jordskjelv er bedre enn ingen hendelse i det hele tatt'.»²⁸ Denne selvrefleksjonen viser tydelig at han ikke fullstendig vil løsrive sitt virke fra etiske rettesnor.

Hvis man betrakter nærmere det bildet Findahl gir av bombekrigen for slik å kunne si noe mer om iaktakerposisjonen, er det påfallende at han velger helt konvensjonelle metaforer for å beskrive angrepene: Bunkerne er båter som ligger på været og rir av taifunen og kjempebølgene, byen befinner seg ved avgrunnens rand osv. Også beskrivelsene av befolkningens reaksjoner på bombardementet – apatien,²⁹ trettheten, hatet mot de egenmektige luftvernvaktene samt den tiltakende avstumpingen – føyer seg inn i bildet som f.eks. Friedrich, Mommsen³⁰ og Bickerich³¹ tegner av befolkningens psykiske situasjon under bombekrigen. Det samme gjelder de materielle skadene. Det er likevel svært påfallende at Findahl er sparsom med detaljerte beskrivelser av luftkrigens verste grusomheter. Den direkte fysiske tilintetgjørelsen av befolkningen i Berlin, og også beskrivelser av lik, blir utelatt. Dette kan igjen ha forskjellige årsaker. For det første kan det tilskrives korrespondentenes kommunikasjonssituasjon i hjemlandet; de ville sannsynligvis unngå å bli mistenkt for å lide av Stockholmsyndromet. For leserne i de tidligere okkuperte landene var identifikasjonen av hvem som var offer og gjerningsmann helt ubestridelig og burde åpenbart også forbli det. Dessuten var Berlin verken Hamburg, Dresden, Wuppertal eller Pforzheim; byen var vanskelig å sette i brann, noe som gjorde at prosentsatsen av dødsfall kom til å bli mindre enn i de andre byene.³² Dertil hadde Findahl som utenlandsk journalist tilgang til bedre bunkere enn sivilbefolkningen (Hotel Kaiserhof, Keitel Bunker, den mindre frekventerte østlige bunkeren ved Großer Stern, legasjonsbunkere). Dette privilegiet kunne imidlertid i løpet av disse fem krigsårene bare opprettholdes hvis man var villig til å innskrenke sin bevegelsesfrihet vesentlig. For en journalist var dette uakseptabelt, og det finnes derfor passasjer hos Findahl som uthuler tidligere konklusjoner, fremfor alt konseptet eksteritorialitet.

Beskrivelsen av det store luftangrepet den 3. februar 1945, hvor Rudolf Freisler ble drept – Findahl nevner også trefferen på Volksgerichtshof – er i så henseende svært opplysende. Han opplever dette angrepet i en S-banetunnel mellom Potsdamer Platz og Anhalter Bahnhof, et svært usikkert tilfluktsrom, som han selv påpeker: «Syv tunge bomber faller ned over strøket [...] Syv ganger farer vi sammen inne i S-banetunnelen. Lyset blir borte. Tunnelen er svart som natten, fylt av sot og røk, uhyggelig som et dødsrike.»³³ Det iakttakende «jeg» glir over i de truedes «vi», og identifikasjonen går videre. En kvinne roper uten hell etter en lege eller en sykesøster, noe Findahl kommenterer slik: «Jeg er også syk, har feber, smerter i halsen, og bestemmer meg for å gå like hjem og legge meg, så sant vi bare overlever dette.»³⁴ Ordet «også» tyder allerede på en forbindelse mellom «jeget» og den hjelpetrengende kvinnen, og således munner denne setningen igjen ut i vi-følelsen, som også varer ved etter angrepet, selv om menneskene fra tunnelen blir spredt i alle himmelretninger. Opplevelsen av ødeleggelse (uten at døde nevnes) holder forbindelsen ved like: «Vi er ikke det minste nysgjerrige etter å se flere ruiner og flere branner, bare trette; alt er stygt og ekkelt å se på.»³⁵ Neste avsnitt inneholder en vurdering av det opplevde med hensyn til tyskernes demoralisering – eller rettere sagt den manglende demoraliseringen:

Heller ikke i dag har noen av oss hørt tyskerne rope ned med amerikanerne! ned med russerne! Eller slikt, som jo vilde være ventelig etter alt det man vet om tidligere kriger. Men mon ikke det første skrik: ned med Hitler! ville ha fenget som ild i tørt gras? Man har følelsen av det.³⁶

«Vi»et avsvettes i denne passasjen til det mer uspesifikke «noen» og «man». Båndene mellom den utenlandske journalisten og den tyske befolkningen blir svakere igjen.

Det er knapt noen tilfeldighet at de tidligere beskrevne stilistiske særegenhetene hos Findahl dukker opp igjen nettopp her. Avsnittet slutter med en tankestrek, og det logisk påfølgende avsnittet er utskilt med en blanklinje. Tilbake i sin leilighet i Kielganstraße har Findahl på overtydelig måte funnet tilbake til sin «jeg»-posisjon: «Jeg er glupende sulten og spiser før jeg går til sengs, sover helt til klokken syv. Jeg står opp.»³⁷ Den høye frekvensen av pronomenet «jeg» gir også et bilde av tilbaketrukkethet og av den utenlandske korrespondentens spesielle posisjon: «Atter kommer denne underlige følelse av å sitte i et polstret nøtteskall av en båt og seile mellom fryktelige brenninger forbi gapende avgrunner.»³⁸ Leseren fornemmer ennå et lett etterskjelv fra kollektiverfaringen: «Denne gangen er man også kommet fra det med livet.»³⁹ Notatet munner likevel ut i nøtteskallets avgrensede perspektiv: «En dyp følelse av takknemlighet stiger opp i meg for den underlige lille skumringstimen jeg nå opplever.»⁴⁰ Jeget har viklet seg ut av de kollektive erfaringene.

Den anonyme massedøden

Det man kunne kalle angsten for å forsvinne i massen, knytter seg i denne sammenhengen ikke bare til bombekrigens generelle angstnevrose, men kan også avleses som en selvrefleksiv impuls i iakttagerposisjonen. Findahl tilbringer pasjonssøndagen i den norske roklubben i Hessenwinkel (som eksisterer den dag i dag), og iakttar derfra et angrep mot Berlins sentrum:

Jeg tenker: dersom skjebnen vil at bomben skal ramme en her, vilde man være pent begravd med det samme. Et lite trekors ovenpå hulen her kunne vise hvor vi hviler. På en underlig måte finner jeg det trøsterikt, meget bedre enn å bli studd sammen i en massegrav dypt inne i Berlin [...].⁴¹

Graven i Hessenwinkel ville ikke bare bevare den dodes individualitet; den ville også være et siste hvilested på en «norsk øy» i det tyske riket. Bestrebelsen mot en iakttagerposisjon som ikke er underkastet massen, forbinder seg her med det tidligere beskrevne elementet av eksterritorialitet.

Men også denne konklusjonen blir undergravd av en annen detalj som særmerker denne passasjen i Findahls tekstkorpus. Datoene for notatene oppgis ytterst sjelden, noe som gjør at spesifiseringen av datoen «18. mars 1945. Passionssontag» får en spesiell tyngde. Den nøyaktige liturgiske betydningen av «Passionssontag» – søndag før palmesøndag i katolsk liturgi – må ha vært temmelig uklar for norske lesere, som mer sannsynlig ville knytte ordet pasjon til Jesu lidelseshistorie og død. Ut fra dette blir det naturlig å spørre seg hvis skjebne som her ses i lys av pasjonen? Riktignok beskrives nedskytingen av et amerikansk bombefly, men ødeleggelsene på bakken og de utbombedes lidelser vies atskillig mer oppmerksomhet. Findahls forsøk på å gjengi hendelsene med et distansert blikk blir nok en gang kompromittert av den identifisering som halvt skjult er innskrevet i hans tekst, noe som viser at luftkrigen var et fenomen som brøt ned grensene mellom innenfor og utenfor.

Luftkrig og fremmedspråklig litteratur?

På bakgrunn av de tekstene som her er sammenstilt, har jeg undersøkt hvorvidt de fremmedspråklige korrespondentene tilbyr et alternativt perspektiv på luftkrigen. Bildet er sammensatt. Felles for Findahl og Kronika er at de bestreber seg på å skrive differensiert om den tyske befolkningen uten å fremsette noen kollektive anklager. Dette gjelder også for de alliertes flyangrep: «Luftgangstere! Luftpirater! er uttrykk om engelske og amerikanske flygere jeg har sett hundre ganger på trykk i tysk presse, men aldri har hørt noe menneske i Berlin si.»⁴² Også Kronika bruker lange avsnitt av sin tekst på å profilere «det andre Tyskland» (som ikke er fascistisk), og i denne sammenhengen blir kristentroen en påfallende referanseramme, ettersom representantene for det andre Tyskland hos Kronika først og fremst er representanter for kirken.⁴³ På bakgrunn av dette overrasker det lite at Kronikas beretning er preget av en konvensjonalitet som virker antikvert og lite adekvat: «Krucifikset i Siegesallee er blevet splintret af Bomber. Men den Kraft, der skal kunne forvandle og forny Tyskland, lever hos de Tyskerne, der bekender sig til dette Mærke. – – –».⁴⁴ Tankestrekene blir ikke her brukt som hos

Findahl for å markere overgangen mellom ulike kontekster, men markerer først og fremst den kristne kontekstens særstilling fremfor alle andre.

Selv om det hos Findahl ikke finnes noen enkel motsetning mellom troende og ikke-troende, er ønsket om en homogen iaktakerposisjon også sporbar hos ham. Det at luftkrigens grusomheter nærmest er rensket bort fra beskrivelsen, peker i denne retningen. Glidningen i iaktakerposisjonen og motsetningsfulle kontekstualiseringer av flyangrepene viser en grunnleggende ambivalens og antyder samtidig problemene forbundet med å beskrive flybombingen. Så snart det iakttakende subjektet tar i bruk forklaringsmønstre som ikke er transcendentalt begrunnet, skifter narrasjonen farge og får en mer sammensatt og selvmotsigende karakter. I det minste på dette punktet konvergerer Sebalds observasjoner fra tysk litteratur med strukturene hos Findahl. Denne sammenhengen åpner for spørsmålet om hvorvidt den tabuiseringen mht. flyangrepene som Sebald konstaterte, i mindre grad er betinget av skyldproblematikken enn av en traumatisering hos de rammede.

Oversatt av Karin Waltzing

- 1 Denne artikkelen er en bearbeidet versjon av en tekst som ble publisert i boka *Bombs away! Representing the Air War over Europe and Japan*, utgitt av Wilfried Wilms og William Rasch, Amsterdam og New York 2006. Jeg takker Rodopi forlag i Amsterdam for tillatelsen til å trykke en norsk versjon.
- 2 Dette perspektivet får stadig mer oppmerksomhet. Den tyske litteraturviteren Oliver Lubrich har gitt ut en antologi med utenlandske beskrivelser av bombekrigen. Se Oliver Lubrich: *Berichte aus der Abwurfzone. Ausländer erleben den Bombenkrieg in Deutschland 1939–1945*, Frankfurt a.M. 2007. Se også hans bok om utenlandske reiseskildringer til det fascistiske Tyskland, *Reisen ins Reich: 1933 bis 1945. Ausländische Autoren berichten aus Deutschland*, Frankfurt a.M. 2004.
- 3 Jakob Kronika: *Berlins Undergang*, København 1946, s. 167.
- 4 Odd Eidem: *Varm aske*, Oslo 1947, s. 168.
- 5 Jf. W.G. Sebald: *Luftkrieg und Literatur. Mit einem Essay zu Alfred Andersch*, München 1999, s. 20.
- 6 Sebald 1999, s. 34. Oversatt her.
- 7 Sebald 1999, s. 34. Oversatt her.
- 8 Sebald 1999, s. 93. Oversatt her.
- 9 Sebald 1999, s. 35.
- 10 Kronika 1946, s. 149–150.
- 11 Theo Findahl: *Undergang. Berlin 1939–1945*, Oslo 1945, s. 158 f.
- 12 Findahl 1945, s. 166.
- 13 Kronika 1946, s. 101 f.
- 14 Findahl 1945, s. 69.
- 15 Arvid Fredborg: *Bakom stålvalLEN*. Som svensk korrespondent i Berlin 1941–1943, Stockholm 1943, s. 299.
- 16 Findahl 1945, s. 90 f.
- 17 Findahl 1945, s. 96.
- 18 Jf. Findahl 1945, s. 72.
- 19 Jf. Findahl 1945, s. 68.
- 20 Findahl 1945, s. 95.
- 21 Findahl 1945, s. 68.
- 22 Kronika 1946, s. 82 f.

- 23 Kronika 1946, s. 83.
- 24 Findahl 1945, s. 107.
- 25 Findahl 1945, s. 74.
- 26 Jf. Jörg Friedrich: *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945*, München 2002, s. 125.
- 27 Findahl 1945, s. 73.
- 28 Findahl 1945, s. 74.
- 29 Jf. s.st. s. 91.
- 30 Jf. Hans Mommsen: *Wie die Bomben Hitler halfen. I: Stephan Burgdorff og Christian Habbe: Als Feuer vom Himmel fiel*, Bonn 2004, s. 115–121.
- 31 Jf. Wolfram Bickerich: *Die Moral blieb intakt. I: Burgdorff og Habbe 2004*, s. 202–210.
- 32 Om dette jf. Friedrich 2002, s. 116 f.
- 33 Findahl 1945, s. 83. (Utheving B.J.)
- 34 Findahl 1945, s. 83.
- 35 Findahl 1945, s. 84.
- 36 Findahl 1945, s. 84.
- 37 Findahl 1945, s. 84 f.
- 38 Findahl 1945, s. 85.
- 39 Findahl 1945, s. 85.
- 40 Findahl 1945, s. 85.
- 41 Findahl 1945, s. 88, jf. også s. 70.
- 42 Findahl 1945, s. 67.
- 43 Jf. Kronika 1946, s. 90–96; s. 46–51.
- 44 Kronika 1946, s. 83.